

Mətanət MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
Magistr, baş müəllim

HÜSEYN CAVIDİN MƏQALƏLƏRİ VƏ PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Hüseyn Cavidin bədii yaradıcılığı illər keçsə də, oxucuların, ədəbiyyatşünasların, teatrların hələ də prioritet mövzularındandır. Həmçinin H.Cavid əfəndi böyük bir maarifçi və nasirdir. Onun mətbuat səhifələrində dərc etdiyi məqalələr məzmunca rəngarəngdir, öyrədicidir, maarifçidir, dəyərlidir. Dövrünün mütərəqqi düşüncəli, millət qeydinə qalan, aydın fikirləri ilə gələcəyi görən, xalqı cəhalətdən ayılmaq üçün ədəbi və bədii yaradıcılığın müxtəlif qatlarına müraciət edən şairin elmi fəlsəfəsi də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məqalədə də Cavidin maarifçi idealları, pedaqoji görüşləri araşdırılır.

Hüseyn Cavid Əfəndi Azərbaycan ədəbiyyat tarixində eşqi, sevgisi, patriotizmi, həyat fəlsəfəsi, dünyaya baxışı ilə fərqlənən, bəşər tarixinin tək-tək yetirdirmiş olduğu söz-fikir sənətkarlarından. Öz xüsusi fəlsəfi yanaşma və düşüncə tərzini seçilən şair, dramaturqun yaratdığı əsərlər günümüzdə qədər dəfələrlə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilsə də, hələ Hüseyn Cavid Əfəndi haqda, onun yaradıcılığı barədə deməyə söz vardır. Qüdrətli söz ustası öz yaradıcılığı, dərin hikməti, fəlsəfi və romantik poeziyası, təkrarsız dramaturji əsərləri ilə Azərbaycanda milli şüurun intibahına xidmət göstərmişdir. Lakin məqalələrində biz onu daha çox həyatı və real-obyektiv aləmdən bəhs edən, bu aləmi doğru qiymətləndirməyi bacaran bir nasir, bir pedaqoq kimi də görə bilir. Qeyrətli bir vətən oğlu, millətin halına yanan həqiqi bir Azərbaycan-Turan vətəndaşı olan Cavidin yazıb dərc etdirmiş olduğu məqalələrində də xalqın dərdinə ürəkdən yanıb xalq uğrunda əlindən gələni etmək, cahillikdən qurtarıb daha parlaq gələcəyə aparmaq cəhdləri aydın görünür. Cavid Əfəndinin dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunmuş məqalə və yazılarının mövzuları müxtəlifdir; dövrün məktəblərində tədris olunan dil dərsləri, müəllimlərin vəziyyəti, aldığı təhsil və onların "qisim"ləri haqda, məktəb, ailə, ailə daxili tərbiyə və s. kimi mövzular barədə öz mütərəqqi fikirlərini bildirmişdir.

Şairin M.T.Sidqinin vəfatı münasibətilə yazıb "Şərqi-Rus" qəzetində (23.01.1904) dərc etdiyi "Urmiyədən məktub" adlı məqaləsində onun vəfatına sonsuz kədərənmiş, gördüyü işləri yüksək qiymətləndirmişdir. Burada ədibin dövrün görkəmli maarifçi simalarına çox önəm verməsi, onları cəmiyyət üçün dəyərli hesab etməsi aşkar görünür:

Səməndər kimi qeyrət oduna düşüb yandı,
Rus dövlətində o, belə nöqtəyə çatdı.
Yazaraq nəşr etdiyi maarif yayımı
Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.
Xalq inkişafı üçün çox çalışdı, can atdı,
Heç ağla sığmaz ki, o, bunca imkan yaratdı.(1/183)

1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetinin may nömrəsində dərc olunmuş "Urmiyədən" adlı məqaləsində ədib elmin vacibliyindən bəhs edərək deyirdi:

O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə "fanatik"dir,
Demə insan o nadanə ki, bir heyvani- natiqidir.
Rəsuli-Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib Xalığı,
Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata layiqdir.

Həmin məqalədə ədib dövrün kədr çatışmazlıqları, öz millətimizin çox az bir qisminin elmlə məşğul olduğu, biçarə uşaqlara məktəblərdə çox az şey öyrədildiyi, ancaq "tamam erməni, yəhudi və nəsarə" uşaqlarının avropa dillərini öyrənməklə bərabər həmçinin türk və fars dillərini də özümüzünkülərdən daha yaxşı öyrəndiklərini yana-yana qələmə alır.

Uzaq deyil, əzizlər, vərəqlər döner,
Həyatımız dəyişər, dünya çevrilər!

-misraları ilə başlayan, "Şərqi-Rus" qəzetinin 27 avqust 1904-cü il tarixli nömrəsində Rasizadə imzasıyla dərc olunmuş "Naxçıvandan təbirsə" adlı məqaləsində müxtəlif dilləri öyrənməyin əhəmiyyətindən, hansı dilin hansı sahəni öyrənməkə lazım ola biləcəyindən söz açır, Qafqazda öyrənilə biləcək ən ümdə dilin vətən dili-türk dili olduğunu qeyd edir. Lakin ədib təəssüf bilmir, "...Şərqi-rus" ruznameyi-mübarəkəsindən iki sətir oxuyub məzmunundan müttələ olmaqdan aciz və bir neçə kəlmə vətən dilində mətləb ada etməkdə qasirdir...".

"Həqiqət" qəzetinin 4 yanvar, 1910-cu il tarixli (№ 3) nömrəsində "Naxçıvanda nə gördüm?" (I hissə) məqaləsi də Cavidin pedaqoji görüşlərini araşdırmaq baxımından son dərəcə maraqlıdır. Məqalədə Naxçıvanda Sidqinin açdığı məktəbin onun vəfatından sonrakı acınacaqlı vəziyyətindən, xalq arasında nisbətən nüfuzdan düşməsindən bəhs olunur. Həmçinin ədib məktəb və məktəbdarlığa dair bir sıra qeydlər edib təhsil ocağının yaradılmasına verilən tələblərdən, məktəb yaratmaq və onu daim yaşatmaq üçün mürəkkəbliyindən danışır. "Həqiqət" qəzetinin 5 yanvar 1910-cu il tarixli (№ 4) nömrəsində həmin məqalənin ikinci hissəsi dərc olunmuşdur. Nasirə görə elm üçün dil fərqi yoxdur, hər bir elmi öyrənmənin əsasında ibtidai təhsilin mükəmməlliyi dayanır. Minimum olaraq ibtidai təhsili bütün uşaqlar görməli, bu qanunla tənzimlənən bir məcburiyyət olmalıdır. İbtidai təhsildən sonra davam etmək artıq maddi və ailəvi məsələlərdən asılı hal alır. "Bir millətin tərəqqi və tənənnisini bilmək üçün o millətin məktəblərini, daha doğrusu ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oquyan Almanyanın, qoca Rusiyanı həyəcana düşürən Japoniyanın bütün bu tərəqqiyyatı-ciddiyyətləri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir." (1/194)

Məqalədə Cavid elmin daha dərinə öyrənilməsindən, tədrisdə də bu kimi dərinliyə gedilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Yalnız bir kitabı öyrənilməyə vəqif olmaq mümkün deyil, elm bir sistem halında pillə-pillə öyrənilməlidir, həmçinin məktəbdə də bu proses gözlənilməlidir. "Vətən dili" ya "Bəsirəti-əfşal" bilənlərdən müəllimlik iddiasına düşənlər hiç də az deyil. Bunlar kəndliklərini bilmədikləri kibi, onlardan istifadə umanlar da yox deyil, bir kitabı bu gün öyrənilib yarin öyrətmək xəyalına düşmək çürük bir xülyadan başqa bir şey deyildir." (1/193)

Cavid Əfəndi burada dövrün Gəncə məktəbindən də bəhs edir və Naxçıvan, Ordubad, İrəvan və s. yerlərdə olan müəllim çatışmazlığını Gəncə məktəbindən istifadə etməklə tamamlamağın mümkün olduğunu qeyd edir. "Gəncə məktəbi böyüyəcək, artacaq, yüksələcək, geniş bir program təqib edəcək, səbatlı bir darülmüəllimin olacaq. Çünki sahibləri yalnız maddədən deyil, mə'nən də geniş bir mühakimə, təmiz bir məslək sahibləridir. Məktəb həm şəriətə, həm məişətə əlverişli bir məktəbdir. Dünya və axirət orada cəmdir. Sahibləri və müəllimləri şayani-təbrikdir." (1/194)

Təhsil yalnız ayrı-ayrı fərdlər üçün yox, bütün millət üçün ümumxalq mənafeini müdafiə edə bilmək baxımından da vacibdir. Çünki "məclis"ə seçki keçiriləndə mollalardan və bir-iki tüccardan başqa bir adam gözə dəymir və onlar da nəinki xalqı müdafiə edə bilmək, heç başqa dövlətlərin mövqeyini və siyasətini anlamaq iqtidarında deyillər, heç bir xarici dil bilmirlər, elmdən bixəbərdirlər. Belə olan halda bu kimi məclis üzvləri xalqa heç bir fayda verə bilməzlər. Məclisdə də maarifçi, dünyagörüşlü insanların iştirakı məqbul olmalıdır, elm tək məktəb və məktəbdarlıqla məşğul olanlara yox, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə lazımdır ki, məclisə seçim zamanı doğru üzvlər seçilsin və millətin mənafeini seçilməşlərə doğru müdafiə edə bilsin.

Biz Hüseyn Cavidin "Həsbi-hal" adlı silsilə məqalələrində nə qədər dərin didaktik, pedaqoji biliklərə sahib olduğunu görürük. Burada o, heç də sadəcə öz fikirlərini və istəklərini ifadə etmir, həmçinin onları elmi əsaslandırır, nəticə etibarlı ilə bu sahədə çox məlumatlıdır. Kantdan, Lokkdan, Spenserdən sitatlar gətirməklə fikirlərinin köklərini araşdırır, tərbiyənin-pedaqogikanın nə olduğunu, onun tərifini və faydasını açıqlayır. Ancaq onu tərbiyə məsələsində öyrədən "mürəbbiyələrin, müəllim, əfəndilərin" elmə-sahiblənmə səviyyəsi, dünyagörüşü və təşəbbüsçüluğu daha çox düşündürür. Cavid uşaqlara, azyaşlılara fərdi yanaşma tərzini üstün tutur, hər bir uşağın çöhrəsinin fərqli olduğu qədər xarakter və psixi xüsusiyyətlərinin də fərqli və individual olduğunu anlamaqla pedaqoqun öz işini bu yöndə qurması lazım olduğunu qeyd edir: "Bir müəllim bir artist qadar ruhaşına və təbiətşünas olmalıdır." (1/199)

Cavid həmçinin tərbiyənin ailə və məktəb həyatı ilə bütövlüyünün tərəfdarı olduğunu bürüzə etdirir, evdə başlanmış tərbiyə işinin məktəbdə davam etdirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edirdi. Onun fikrincə əxlaq və davranışında naqislik olan müəllim heç vaxt yaxşı tərbiyə verə bilməz və nəticədə istənilən hədəfə çatmaq mümkün olmaz. Məqalədə ədib həmçinin uşaqların düzgün fiziki tərbiyəsi haqda da mülahizələrə yer verir, uşaqların irsi və digər xəstəliklərdən qorunmasında ilk növbədə anaların üzərinə vəzifə düşdüyünü qeyd edir. Hər bir ana öz övladının qidalanması, geyinməsi və digər gigiyena məsələlərində diqqətli və həssas olmalıdır. Ancaq ədib həmin dövrdə belə savadlı qadınların-anaların olmamasından giley edir, bunun üçün, gələcək nəslin sağlam yetişməsi üçün qızların savadlanması, qız məktəblərinin açılmasının vacibliyindən ətraflı söhbət açır: *“Ertək qisminin maddi surətdə doğub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kimi, mə'nəviyyatca da münəvvərəl fikr, tərəqqipərvər olmalarına yənə yeganə vasitə qadınlardır, demək ki, tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir.”* (1/202)

Cavid Əfəndi bu fikirlərini davam və inkişaf etdirərək “Həsbi-hal”ın üçüncü hissəsində də qadınların təhsil almasının vacibliyindən bəhs edir. Uşaqların tərbiyə məsələsi ilə valideynin, ilk növbədə ananın ciddi məşğul olması lazımdır. Odur ki, əvvəlcə ana-qadın özü tərbiyəli, əxlaqı düz olmalıdır ki, övladına doğru tərbiyə verib onu doğruluğa yönəldə bilsin. Əgər evdə ana öz övladıyla münasibətini lazımı səviyyədə qura bilmirsə, onda tərbiyədən danışmaq hələ yersizdir. *“Bir ana oğluna “Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin” deyəcəyi yerdə, “Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş cənənbəri çağır da gəlsin, zəhrimarını zoqqumlansın” – diyor. Şimdi böylə vəhşi, cahilanə bir həyatdan, ölçü-biçisi olmayan bir mühitdən, pozuq, uygunsuz bir tərbiyədən nə fayda hasil ola bilər? Təbii hiç...”* (1/203) Yaxud uşaqların hədə və qorxularla böyüdülməsi, *“damdabaca, divlər, cinlər, şeytan, adamcıl qurt dərisi”* və s. qeyri-real nəsnələrlə hürküdülməsi onun psixikasında dərin izlər buraxır, gələcəyində də həmin qorxular yaxasını buraxmır, amansız təqibçisinə çevrilmiş olur. Çox təəssüf ki, ədibin toxunduğu bu məsələlər hələ də günümüzün aktual problemlərindən biri olmaqda davam edir.

Məktəbin tələblərə cavab verməklə inşası, uşaqların gigiyenası kimi məsələlərə də H.Cavid əhəmiyyət verir. Təlim-tərbiyə işində uşaqların fiziki xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, məktəb avadanlıqlarının normal ölçülərdə olması, yaş xüsusiyyətlərinə cavab verməsi önəmli yer tutur, bu gün pedaqogika və metodika dərsliklərində, digər materiallarda da bu kimi problemlər həll olunmağa çalışır. *“Bir də müəllimlər daima uşaqların sıra üzərində aldıkları vəziyyətə diqqət etməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini əyər, gəmiqlər əyildikdə ə'zayi-daxili də böyük zərərər görmüş olur. Bu zərərər bədənin xarici, daxili ə'zasından başqa, fikir üzərində də tə'siribəxş olur. Fikrin müstərih və oyanıq olması için bəhər hal baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbii qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cavəlan edəməz. Bir də müəllimlər daima uşaqların sıra üzərində aldıkları vəziyyətə diqqət etməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini əyər, gəmiqlər əyildikdə ə'zayi-daxili də böyük zərərər görmüş olur. Bu zərərər bədənin xarici, daxili ə'zasından başqa, fikir üzərində də tə'siribəxş olur. Fikrin müstərih və oyanıq olması için bəhər hal baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbii qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cavəlan edəməz.”* (1/207)

Bu məqalələrin dili də çox maraqlıdır. Həmin məqalələrdə bəzi izafət tərkiblərindən istifadə olunsa da, fikri çatdırma priyomları və üslub çox məqsədəuyğun seçilmişdir. Cavidin ədəbi əsərlərində istifadə etdiyi üslub ilə məqalələrini yazdığı üslub arasında fərqli məqamlar özünü göstərir. Məsələn, qızların, qadınların savadsızlığını ifadə etmək üçün satira dilindən istifadə edir: *“Bir də cəbrə, təzyiqə nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək için anaların təsbihlər ilə, qızların barmaqları ilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyız.”*

Yaxud: *“Necə ki, məsdəri-vilayətdən yetişibdir: “Mən əlləməni hər fərn qədyəsəyəni əbdən”, yə'ni “hər kəs mənə bir hərf tə'lim etsə mənə özünə əbd etmiş kimidir!” Amma bu biçərə məktəbdarlar ahı dad çəkib bu cahil və bihimmət camaatla bu fərmayışın əksinə əməl edib deyirlər ki: hər kəs bizdən bir hərf öyrənsə həqiqət bizi özünə əb dedib və sərəfraz qılıbdır.”* (1/185)

Müəllim adı müqəddəsdür, bütün cəmiyyətin hörmət etməli olduğu əvəzsiz peşədir. Ədib məqalələrindən birində bu barədə ətraflı yazmış, dövrün müəllimlərinin rastlaşdıqları çətinliklərdən

bəhs etmişdir. Onların məvacibinin dəhşətli dərəcədə az olmasıyla bərabər problemlərinin çoxluğundan ürək yangısıyla bəhs edən Cavid Əfəndi müəllimlərə müraciət edərək, onları ümidə, gələcəyə səsləyərək yazırdı: *“Əfəndilər! Möhtərəm qarelər! Müəllimlərə hörmət ediniz, onları seviniz, onları pək böyük görünüz, əvət, onlara pərəstiş ediniz, onları kəndinizə əfəndi biliniz!... Lakin, ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər, sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu e'tinasızlığına e'tina etməyiniz. Daima çalışın, çabalayın! Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə saqınmayınız! Əsla cəsəratsızlıq göstərməyiniz. Mühitimiz sizi təqdir etmiyor, edəmiyor. Zərəri yoq. Lakin əlinizi, qolunuzu qırmadıqlarından, sizi zindanlarda çürütmədiklərindən yana bu millətə darılmaq, küsmək deyil, təşəkkür etməliyiz, həm də binlərcə təşəkkür etməliyiz.”* (1/227)

ƏDƏBİYYAT:

1. H. Cavid Əsərləri. (5 cildə V c.) “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005.
2. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. “Maarif”, Bakı, 1969.

SUMMARY

Hüseyn Cavid is a writer who has a special place in Azerbaijani literature. Over the years, his creativity is still relevant today. And his articles are selected with the content. Science and education ideas are the main topic of his article. In this article Cavid's pedagogical ideas were investigated.